

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Dövlət Universiteti

060201 Dilşünaslıq (Türkologiya) ixtisası üzrə
İF-M2778 Azərbaycan dilinin tarixi
dialektologiyası fənninin
magistratura pilləsi üçün

PROQRAMI

Bakı Dövlət Universitetinin
Rektorunun 17.03.2017-ci il tarixli
R-21 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.

BAKI-2017

TƏRTİB EDƏN:

Elbrus İslam oğlu Əzizov
filologiya elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor:

Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Gülxanım Qüdrət qızı Vəliyeva
Bakı Dövlət Universiteti Türkologiya kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Kifayət Həmzə qızı İmamquliyeva
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Fənnin məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası fənninin tədrisində əsas məqsəd magistrantları tarixi dialektologiyanın mövzusu, vəzifələri, metodları, mənbələri və Azərbaycan dilinin dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı prosesi ilə yaxından tanış etməkdir.

Fənnin tədrisi prosesində magistrantlar **bilməlidir:**

- Tarixi dialektologiyanın vəzifələrini
- Tarixi dialektologiyanın mənbələrini
- Məhəlli xarakterli dialekt xüsusiyyətlərinin əmələ gəlmə səbəblərini
- İzoqlos təşkil edən fonetik, morfoloji və leksik dialekt fərqlərini
- Azərbaycan dilinin əsas ləhcələrinin və şivə qruplarının təşəkkülü prosesini

Bacarmalıdır:

- Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyasının mənbələrindən istifadə etməyi
- Etnik və məhəlli dialekt fərqlərini fərqləndirməyi
- Arxaik və innovasiya xarakterli dialekt fərqlərini müəyyən etməyi
- Dialekt sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin tarixini araşdırmağı

Yiyələnməlidir: Dialekt dili strukturunu və dilin dialekt bölünməsinin xarakterini tarixi inkişafda öyrənməyi.

Fənnin tədrisi üsulları. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası fənni mühazirə və məşğələ şəklində tədris edilir.

Fənnin tədris planında yeri. Filologiya fakültəsinin magistratura pilləsində 060201 Dilşünaslıq (Türkologiya) ixtisası üzrə İF-M2778 Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası fənni 30 saat mühazirə, 15 saat məşğələ olmaqla cəmi 45 saat həcmində tədris olunur. Bu fənn Azərbaycan dialektologiyası, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi fənləri ilə əlaqəli şəkildə tədris olunur. Tədris prosesində türk dillərinin qədim yazılı abidələrinin və müasir türk dillərinin materialları da müəyyən yer tutur.

Fənnə ayrılan illik saatın mövzular üzrə bölgüsü

No	Mövzunun adı	Müh.	Məş.
1	Tarixi dialektologiyanın mövzusu və metodları	2	
2	Tarixi dialektologiyanın mənbələri	2	2
3	XI əsrin türk dialektləri	2	
4	Azərbaycan dilində dialekt fərqlərinin yaranması	2	2
5	Samitlər sistemində dialekt fərqləri	2	
6	Samitlər sistemində dialekt fərqləri (samitlərin dəyişməsi)	2	2
7	Saitlər sistemində dialekt fərqləri	2	
8	Saitlər ahəngində dialekt fərqləri	2	2
9	Morfoloji dialekt fərqləri (Hal və mənsubiyyət kateqoriyaları)	2	
10	Morfoloji dialekt fərqləri (Feil)	2	2
11	Qədim türk leksik qatının inkişafı	2	
12	İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər	2	2
13	Fonetik və semantik dəyişikliyə uğrayan sözlər	2	
14	Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi	2	2
15	Qarışıq tipli şimal-qərb şivələri	2	1

Mövzular və onların məzmunu

1. Tarixi dialektologiyanın mövzusu və metodları

Tarixi dialektologiya dialekt dilinin quruluşunu və dilin dialekt bölünməsinin (üzvlənməsinin) xarakterini öyrənən bir elm sahəsi kimi. Tarixi dialektologiyanın təsviri dialektologiya ilə əlaqəsi. Tarixi dialektologiyanın vəzifələri. Arxaizmlər və innovasiyalar məsələsi.

Tarixi dialektologiyanın əhəmiyyəti. Tarixi dialektologiyanın ədəbi dil tarixi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi.

Dialektlərin tarixi baxımdan öyrənilməsi üsulları. Həqiqi tarixi üsul. Müqayisəli-tarixi üsul. Daxili bərpa üsulu. Müqayisəli-tarixi və daxili bərpa üsullarının retrospektiv xarakteri.

Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası sahəsində araşdırmalar. (1)

2. Tarixi dialektologiyanın mənbələri

Tarixi dialektologiyanın mənbələri (yazılı abidələr, müasir şivələr, dilçilik coğrafiyasının faktları, onomastik vahidlər). Yazılı abidələr və müasir şivələr tarixi dialektologiyanın iki mühüm

mənbəyi kimi. Yazılı abidələrin xarakteri və janrı. Yazılı abidələrin yarandığı dövrün orfoqrafiyası ilə bağlılığı. Dil faktı ilə orfoqrafiya faktının fərqləndirilməsi. Yazılı abidələrin faktlarının dialektlərin faktları ilə əlaqələndirilməsi.

İzoqlosların tarixi baxımdan şərhində dil hadisələrinin məhəlli yerləşməsini göstərən dialektoloji xəritələrin əhəmiyyəti. Tarixi dialektoloji tədqiqatda onomastik faktlardan istifadə. Mikrotoponimlərin şivələrlə əlaqəsi. (1, 4, 5, 7)

3. XI əsrin türk dialektləri

Azərbaycanda yaşamış qədim türk tayfaları və onların dilləri haqqında. Azərbaycan dilinin təşəkkülündə oğuz dili elementlərinin üstün olması. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərinə görə XI əsrin türk dilləri (dialektləri). Oğuzların dili. Qıpçaqların dili. XI əsr türk tayfa dillərinin Azərbaycan dili dialektləri ilə uyğun gələn xüsusiyyətləri. (1, 4, 5, 6, 10, 13)

4. Azərbaycan dilində dialekt fərqlərinin yaranması

Türk dillərinin dialekt sistemlərinin tipləri. Tayfa dialektləri və məhəlli dialektlər. Azərbaycan dili dialektlərinin inkişaf mərhələləri. XII əsrə qədərki Azərbaycan dilində dialekt fərqlərinin xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş türk tayfalarının dil xüsusiyyətlərinə görə müəyyənlişməsi.

Dildə məhəlli xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsini şərtləndirən amillər. Arxaizm və innovasiya xarakterində olan dialekt fərqləri. (1)

5. Samitlər sistemində dialekt fərqləri

Dialektlərə xas olan samitlər. Tayfa dilləri ilə bağlı olan samitlər. Türk dillərinin qədim yazılı abidələrində əks olunmuş dialekt samitləri. Dilarxası *k* və *η* samitləri ilə bağlı olan fonetik xüsusiyyətlər. (1, 2, 4, 12)

6. Samitlər sistemində dialekt fərqləri (samitlərin dəyişməsi)

Söz əvvəlində *y* samitinin vəziyyəti ilə bağlı olan xüsusiyyətlər. *q* və *h* samitlərinin dəyişməsi ilə yaranan dialekt fərqləri. Söz əvvəlində *kar t* və cingiltili *b* samitinin dəyişməsi. $p > f$, $x > h$, $q > ğ$ hadisələri. (1, 2, 4, 12)

7. Saitlər sistemində dialekt fərqləri

Uzun saitlər. Saitlərin ilkin uzanması. Saitlərin sonrakı uzanması. Diftonqlaşma hadisəsi. Saitlərin dəyişməsi. *a>ə* incələşməsi. *av~ov* paralelliyi. *a>o* hadisəsinin meydana çıxması. *e>ə*, *e>ö* dəyişmələri. (1, 2, 4, 12)

8. Saitlər ahəngində dialekt fərqləri

Saitlər ahənginin növləri. Damaq ahəngi. Dodaq ahəngi. Söz sonunda labiallaşma və delabiallaşma hadisələrinin tarixi. Tayfa dillərində söz sonunda labiallaşma və delabiallaşma hadisələri. Söz sonunda delabiallaşma hadisəsinin səbəbləri. Saitlər ahənginin pozulmasında qalınlaşma meyili. (1)

9. Morfoloji dialekt fərqləri (Hal və mənsubiyyət kateqoriyaları)

İsmi yiyəlik və təsirlik hallarında məhəlli məhdudiyətlə işlənən şəkilçilər. Halların mənaca əvəzlənməsi. Mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxsində işlənən şəkilçilər. (1, 2, 11, 12)

10. Morfoloji dialekt fərqləri (Feil)

Nəqli keçmiş zamanda dialekt fərqləri. Oğuz tipli indiki zaman şəkilçiləri. Qıpçaq tipli indiki zaman şəkilçiləri. İndiki zamanın üçüncü şəxsində zaman şəkilçisindən sonra şəxs əlamətinin işlənməsi. Feilin ömr şəklinin ikinci şəxs təkində *-ginən* şəkilçisinin meydana çıxması. Feilin vacib şəklinin dialektlərə xas olan formaları. Məsdərdən sonra sözdüzəldici şəkilçinin işlənməsi. Feili bağlama şəkilçilərində dialekt fərqləri. (1, 2, 11, 12)

11. Qədim türk leksik qatının inkişafı

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında müxtəlif tarixi dövrlərlə bağlı olan sözlər. Dialekt leksikasında türk mənşəli sözlərin çoxluğu. Qədim leksik təbəqəyə aid olan sözlər. Oğuzların dili üçün səciyyəvi olan sözlər.

Qədim türk sözlərində fonetik və semantik dəyişikliklərin əmələ gəlməsi. Müxtəlif üsullarla düzələn yeni sözlərin yaranması. Qədim türk sözlərinin Azərbaycan dili dialektlərində işlənməsi ilə bağlı olan əsas xüsusiyyətlər (semantik və fonetik eynilik, fonetik fərq, ilkin mənaya yaxınlıq). (1, 11)

12. İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında ilkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan qədim türk sözlərinin müəyyən yer tutması. Bu qrupa aid olan sözlərin həm türk dillərinin qədim yazılı abidələrində, həm də müasir şivələrdə işlənməsi.

İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan qədim türk sözlərinin təhlili. (1)

13. Fonetik və semantik dəyişikliyə uğrayan sözlər

Dialekt leksikasında ilkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan qədim türk sözləri. Qədim türk sözlərində sait və samit dəyişmələri. Qədim türk sözlərinin dialekt fonetikasının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşması.

Dialektlərdə ilkin mənasına yaxın olan qədim türk sözləri. Qədim türk sözlərində baş vermiş semantik dəyişikliklər: mənə daralması, mənə genişlənməsi. (1)

14. Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi

Azərbaycan dilinin digər oğuz dilləri ilə ümumi və fərqli xüsusiyyətləri. Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsinə şərtləndirən tarixi, coğrafi amillər. Dialekt fərqlərinin bölgələr üzrə qruplaşması. Azərbaycan dilinin əsas ləhcələrinin və şivə qruplarının formalaşması. Keçid xarakterli şivələr. (1, 2, 3, 8, 9)

15. Qarışıq tipli şimal-qərb şivələri

Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələr qrupunun formalaşması. Şimal-qərb şivələrinin dialekt xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdə olması. Şimal-qərb şivələrinin əsas xüsusiyyətləri: şimal xüsusiyyətləri, qərb xüsusiyyətləri, cənub xüsusiyyətləri. (1, 2, 3)

Sərbəst işlərin mövzusu

1. M.Kaşğari lügəti tarixi dialektologiyanın mənbəyi kimi
2. "Kitabi-Dədə Qorqud" tarixi dialektologiyanın mənbəyi kimi
3. Arxaizm və innovasiya xarakterində olan dialekt fərqləri
4. Söz əvvəlində *y* səsi ilə bağlı olan dialekt fərqləri
5. Saitlər ahəngi ilə bağlı olan dialekt fərqləri
6. İsmi yiyəlik və təsirlik hallarında dialekt fərqləri
7. Dialektlərdə indiki zamanın *-adu*, *-ədü* formasının tarixi
8. Fonetik dəyişikliyə uğramış qədim türk sözləri
9. Dialekt leksikasında oğuzlara aid edilən sözlər
10. Digər türk dilləri ilə ortaq olan dialekt fərqləri

Ədəbiyyat

Əsas:

1. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası (Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı). Dərs vəsaiti. Bakı, 2016, 347 s.
2. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 2008, 415 s.

Əlavə:

3. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı, 1990, 284 s.
4. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1979, 268 s.
5. Əzizov E.İ. M.Kaşğari lüğəti və XI əsrin türk dialektləri // E.Əzizov. Söz xəzinəsi. Bakı, 1995, s.88-93.
6. Əzizov E.İ. Oğuz etnonimi // Dədə Qorqud-1300. Bakı Universitetinin xəbərləri, hum. elm. ser., 1999, № 1-2, s.66-74.
7. Əzizov E.İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Azərbaycan dili dialektləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab. Bakı, 2001, s.171-177.
8. Əzizov E.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin ümumi və fərqli xüsusiyyətləri // Dil və ədəbiyyat. 2012, № 2, s.5-7.
9. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilində keçid şivələr problemi // Bakı Universitetinin xəbərləri, hum. elm. ser., 2015, № 1, s. 5-11.
10. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 2 hissədə. 1-ci hissə. Bakı, 2012, 475 s.
11. Məmmədova Q.G. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı, 2004, 154 s.
12. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, 375 s.
13. Тенишев Э.Р. Тюркская историческая диалектология и Махмуд Кашгарский // Советская тюркология, 1973, № 6, с.54-61.

Çapa imzalanmışdır 19.04.2017.

Kağız formatı 60x84 1/16. Sifariş 17. Həcmi 0,5 ç.v. Sayı 200.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı, AZ 1148, Z.Xəlilov, 23.